

РОЗМОВНІСТЬ ЯК ПОНЯТТЯ ІСТОРІЇ МОВИ

Марія ЦУРКАН,

Буковинський державний медичний університет,
maria-ts77@ukr.netCOLLOQUIALITY AS A CONCEPT OF
THE HISTORY OF LANGUAGE

Maria TSURKAN,

Bukovinian State Medical University,
ORCID ID: 0000-0003-2866-1743

Maria Tsurkan. Colloquiality as a concept of the history of language. Speech phenomena have long been the object of consideration in the history of literary language. They were interpreted as phenomena of vernacular speech, since the subject of this branch of linguistics is the study of the ways of formation of literary language against the background of interaction with spoken language, which has areal and social differentiation. The need to use the terms vernacular language, vernacular element, vernacular style disappeared due to two factors: 1) the researchers linked these concepts with a certain abstract model in the general picture of the history of the literary language, the formation of the Ukrainian literary language based on written sources and the influence of the language of folklore; 2) in stylistics, a colloquial (colloquial and everyday) style of literary language was distinguished, which is based on oral colloquial everyday language with territorial and social variants. **The purpose of the article** is to describe the relationship between the functional and stylistic category "vernacular" and the historical-linguistic concept "vernacular". **Materials and methods.** The use of the term "eloquence" in modern linguistic stylistics is interpreted through the use of methods of analysis, synthesis and generalization of scientific theories. **Conclusions.** **Colloquiality** is a category that unites units of literary and non-literary oral conversational and everyday sphere of use in their stylistic function (nominative, emotional-expressive, socio-cultural and communicative-pragmatic). The appearance of language units with a colloquial register in this or that micro-context is motivated by the writer's artistic intention, the chosen theme of the work, stylized communicative situations in which it unfolds.

Key words: *linguistic stylistics, colloquialism, vernacular, artistic narrative, literary norm.*

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Літературна мова – динамічна система, що розвивається як потужна взаємодія її усної та писемної форм, кожна з яких має специфічні лексико-фразеологічні, граматичні, ритміко-інтонаційні ресурси. У теорії літературної мови й у практиці вивчення художньої мови вже давно склалася традиція вивчати тексти з погляду історії мови і стилістики в контексті взаємодії усно-розмовного та книжно-писемного, впливу елементів усної розмовної побутової практики, діалогічного спілкування на формування канонів мовно-естетичної норми художнього стилю, на вироблення у структурі художньої мови способів вираження думок, почуттів, засобів їх передавання в писемному тексті. Дослідження мови художнього твору в аспектах історії мови і стилістики пов'язане в теорії літературної мови з кореляцією категорій “розмовність” і “народнорозмовність”, для яких спільною основою є орієнтація на певну модель усного розмовного спілкування, що має територіальні, соціальні різновиди. Розмовні явища віддавна були об'єктом розгляду історії літературної мови. Їх витлумачували як явища народнорозмовності, оскільки предмет цієї галузі мовознавства – вивчення способів формування книжної мови на тлі взаємодії з усно-розмовною, що має ареальну та соціальну диференціацію.

Мета наукової розвідки – описати взаємозв'язок функціонально-стилістичної категорії “розмовність” з

історикомовним поняттям “народнорозмовність”.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Взаємозв'язок лінгвістичних категорій “розмовність” і “народнорозмовність” досліджували у своїй праці такі відомі мовознавці, як С. Бирик, Н. Гуйванюк, В. Грещук, П. Дудик, С. Єрмоленко, Л. Мацько, Т. Ткаченко, М. Цуркан, Н. Шатілова та інші. Зокрема, С. П. Бирик розглядає явище розмовності як наслідок тісної взаємодії усної та писемної літературної практики, як результат актуалізації усталених в усній спонтанній побутовій мові мовомисленевих структур, зокрема й семантичних, пор.: “Розмовність” підтримується у побутово-ужитковій сфері, повсякденно-побутовій культурі та координується повсякденно-практичною мовною свідомістю, вона засочіювана з неофіційністю, буденністю, конкретністю ситуативних стереотипів, наповнених лексико-фразеологічними та синтаксичними усталеними конструкціями”.

Актуальність дослідження обумовлена потребою уточнення та з'ясування змісту мовних категорій “розмовність” і “народнорозмовність” з метою подальшого опису засобів стилізації розмовності художнього тексту¹.

У науковому доробку використані **загальнонаукові методи дослідження**, серед яких метод аналізу, синтезу й узагальнення наукових теорій.

Виклад основного матеріалу. Засвоєння розмовних елементів означають як входження народнорозмовних (діалектних, наддіалектних) одиниць

¹ Bybyk S. P. *Ukrainska usna literaturna mova v kulturi povsiakdennia: monohrafiia [Ukrainian oral literary language in everyday culture: monograph]*, Nizhyn: Aspektpolihraf, 2013, P. 182 [in Ukrainian].

у книжну писемну практику, зокрема у твори XI–XIII ст. із церковно-релігійною тематикою², у пам'ятки XIV–XVIII ст.^{3,4}. Жива народна мова поступово закріплювалася як основа літературно-писемного розвитку в національній культурі й до кінця XVII ст. уже “часто виступала в ролі найважливішого компонента [розрідження наше. – М. Ц.] її структури”⁵, хоча й не утверджувалася в усіх її жанрах. У XVII–XVIII ст. цей процес набуває поширення в художній літературі – в інтермедіях, бурлескних і панегіричних віршах, у різних сатиричних і гумористичних творах.

Так звана проста усна й писемна мови відбивали територіальні діалекти неоднаковою мірою. Виявлені в різних староукраїнських пам'ятках діалектизми дослідники кваліфікують як периферійні елементи тодішньої літературної мови⁶. Широта взаємодії книжних і народнорозмовних елементів національної мови спричинила руйнування структури та образної системи “високої” мови й утвердження прав народної мови в літературній⁷.

Розвиток і унормування української літературної мови, як, зрештою, і багатьох інших, спричинили дві зустрічні тенденції: а) орієнтація писемної літературної мови на народнорозмовну мову; б) піднесення народнорозмовної (усної) мови до рівня писемної мови, створення її єдності, монолітності в національному масштаб⁸.

На цьому ґрунті народнорозмовна мова абстрагується від різноджерельних “нестандартних” елементів (локальних, жаргонних, вузькопрофесійних, виразно просторічних тощо), виявляє тенденцію до послаблення залежності від говірок, до усталення регіональних мовних норм. Наприкінці XVIII ст. завершується перехід до єдиної нової української літературної мови, сформованої на народній основі. Цей процес найбільше охопив мову художньої літератури.

Найістотніша особливість нової української літературної мови, яка наприкінці XVIII – до другої половини XIX ст. була представлена жанрами поетичної та прозової мовотворчості, полягає в її максимальному зближенні з народними говорами. Вона розвинулася на основі південно-східного наріччя й активно увібрала в себе та уніфікувала в єдину систему елементи всіх інших діалектних масивів української мови.

У кінці XVIII – на початку XIX ст. слабка унормованість української літературної мови, властиві їй хитання, розбіжності, невпорядкованість відкривали діалектним одиницям широкий доступ у всі її підсистеми, що не давало змоги цим одиницям стилістично

увиразнюватися⁹. За таких умов цілком закономірним було те, що кожний письменник у мові своїх творів відображав передусім його рідну говірку, зважаючи при цьому на мову попередників. Середньонадніпрянські говори митці сприймали як центральні, найтипівіші, зразкові й вагомі серед інших говорів. Територіальні говіркові форми, слова й синтаксичні конструкції впліталися в канву літературного (писемного) мовлення природно, стихійно, і тому читач засвоював їх як звичайні стилістично нейтральні елементи.

Письменники XIX ст. звертаються до народної мови в разі оповіді про важливі події, а виклад є емоційно насичений, пов'язаний із динамікою, рухом, багатьма дійовими особами. Говіркові засоби поступово почали оцінювати щодо їхнього поширення, зрозумілості читачеві, що й спричинило витворення народнорозмовних засобів, що мають зв'язок із говірковими, але ознака їх “прив'язаності” поступово уневиразнюється: письменники намагаються репрезентувати свою говірку й віднаходять одиниці, цікаві й зрозумілі читачеві – носію іншої говірки (Г. П. Іжакевич, О. Г. Муромцева та ін.).

Із другої половини XIX ст. надніпрянські літературно-писемні традиції наслідують письменники Галичини та Буковини (І. Франко, В. Стефаник, М. Черемшина, Ю. Федькович, С. Воробкевич, О. Кобилянська, О. Маковей, М. Павлик) й у своїй творчості виявляють тенденцію до уніфікації літературної мови на надніпрянській основі, широко застосовуючи й місцеві діалектизми – відповідно бойківського, покутського, гуцульського говорів – для типізації та індивідуалізації образів у творах на сільську тематику. У зв'язку з цим нині актуальні висновки про слабку унормованість як художнього словника, так і правопису в мові прозаїків 60–80-х рр. XIX ст., чия мова є зразком західноукраїнського варіанта тогочасної літературної мови, хоча й насиченого, наприклад у Ю. Федьковича та М. Павлика, гуцульськими діалектними рисами, з-поміж яких “часом важко або й неможливо розрізнити свідоме, цілеспрямоване і несвідоме, випадкове, мимовільне вживання гуцульських діалектних одиниць”¹⁰. В. В. Грещук убачає захоплення розмовною стихією, що межує з фактографічністю, і в мові М. Черемшини¹¹.

Деякі діалектні риси до нової української мови внесла прозова творчість М. Коцюбинського¹². Зокрема, дослідник констатує орієнтацію письменника на стилізацію гуцульських рис у повісті “Тіні забутих предків”¹³.

Діалектизми в мові В. Стефаника виконували емоційно-експресивну функцію, розкривали психологію

² Zhanry i styli v istorii ukrainskoi literaturnoi movy [Genres and styles in the history of the Ukrainian literary language] / Nimchuk V. V., Rusanivskiy V. M., Chepiha I. P. ta in., K.: Nauk. dumka, 1989, P. 6 [in Ukrainian].

³ Ohiienko I. Istoriia ukrainskoi literaturnoi movy [History of the Ukrainian literary language], K.: Nasha kultura i nauka, 2004, P. 251 [in Ukrainian].

⁴ Zhanry i styli v istorii ukrainskoi literaturnoi movy..., op. cit., P. 6.

⁵ Bilodid I. K. Vybrani pratsi: u 3-kh t. [Selected works: in 3 vols.], T. 2, K.: Naukova dumka, 1986, P. 38 [in Ukrainian].

⁶ Matviias I. H. Ukrainska mova i yii hovory: monohrafiia [The Ukrainian language and its dialects: a monograph], K.: Nauk. dumka, 1990, P. 21 [in Ukrainian].

⁷ Leonova M. V. “Narodni frazeolohizmy v novelakh O. Kobylianskoi 90-kh rokiv” [Folk idioms in O. Kobylanska's short stories of the 90s], *Nauchui ezhehodnyk Chernovytskoho unyversyteta za 1958 hod.: sb. st.*, Chernivtsi, 1960, P. 132 [in Ukrainian].

⁸ Bilodid I. K. Vybrani pratsi..., op. cit., P. 38.

⁹ Matviias I. H. Ukrainska mova i yii hovory: monohrafiia..., op. cit., P. 21.

¹⁰ Greshchuk V. V. Pivdenno-zakhidni dialekty v ukrainskii khudozhnii movi. Narys [South-western dialects in the Ukrainian artistic language. Sketch], Ivano-Frankivsk: Vyd-vo Prykarpatskoho nats. un-tu imeni Vasylia Stefanyka, 2010, P. 249 [in Ukrainian].

¹¹ Greshchuk V. V. Studii z ukrainskoho movoznavstva: vybr. pratsi [Studies in Ukrainian Linguistics: select. works], Ivano-Frankivsk: Misto, 2009, P. 263 [in Ukrainian].

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem.

селян, вносили в текст забарвлення місцевого побуту. Їх місце в новелах було естетично виправдане, оскільки це не копіювання місцевої говірки, а “досконалий засіб художнього виразу”¹⁴. Діалектні засоби допомогли прозаїку в роботі над діалогічною формою новел, що сприяло психологізації та драматизації оповіді. Як відзначав І. І. Ковалик, “двомовність” Стефаникових новел (сплав місцевої покутської говірки та пізніше засвоєної з книжних джерел і літературного оточення мови) необхідно розв’язувати, виходячи з основ психології його художньої творчості¹⁵.

У літературі кінця XIX – початку XX ст. накреслилися тенденції до інтелектуально-психологічного осмислення буття за допомогою народної в своїй основі мови. Створення й розвиток літературно-писемної мови української нації зумовлені тим, що в другій половині XIX – на початку XX ст. закладаються основні принципи стилістичного використання діалектних слів¹⁶.

Саме в мові художньої літератури з яскраво вираженими естетичними функціями, говірковий елемент часто вперше оцінюється й піддається випробуванню на стилістично-виразову придатність¹⁷. У художньому тексті діалектизм набуває додаткових семантичних та естетичних відтінків, різко контрастує з літературно-нормативною організацією цього тексту й через те стилістично увиразнюється. Ступінь експресивності діалектизму зумовлений його належністю до певного мовного рівня, особливостями семантики і тим, з якою метою і в який спосіб уводить його автор у текст^{18 19}.

Якщо в початковий період формування літературної мови середньонадніпрянський діалект і говірки південно-західного наріччя через посередництво усної народної творчості виконують кожний на окресленій території основоположну роль, то поступово їхній вплив зменшується (але не припиняється). Натомість для часу функціонування літературної мови як загальнонаціональної унормованої системи характерна зміна форми взаємодії літературної мови та місцевих діалектів. Вони є невичерпним джерелом для творення експресивних і образних лексичних засобів, набувають статусу народнорозмовного елемента мови художньої літератури; паралельно з іншими розмовними елементами діалекти залишаються знаряддям подальшого прогресу мови, її писемних стилів через засвоєння нею того нового, що з’являється в усно-розмовному мовленні народу “внаслідок спонтанного саморозвитку живої мови”²⁰.

Дослідники, послуговуючись поняттям народнорозмовна мова, розуміють під ним базу літературної мови. Це, за запропонованим визначенням С. П. Бибики, “наддіалектний субстрат, конгломерат одиниць мови без їх нормативної оцінки та кодифікації, усвідомлений соціумом як національна модель мови, основа повсякденно-побутової культури”²¹.

Упродовж кількох століть діалектизм, чи говірковий елемент, змінив статус структурного, нормотвірного компонента на статус стилістичного в літературній мові. В українській лінгвістиці в площині від дослідницької моделі “мова і стиль письменника” до моделей “індивідуальний стиль письменника” поступово відійшли від послуговування історикомовним поняттям “народнорозмовність”, залишивши його для праць з історичної стилістики на позначення процесу “олітературнення діалектних та напівдіалектних, розмовно-побутових елементів з естетичною настановою; авторську естетико-стилістичну модифікацію розмовного як стилістичного засобу літературної мови”.

Потреба у використанні термінів народнорозмовна мова, народнорозмовний елемент, народнорозмовність стилістично зникла у зв’язку з двома чинниками: 1) зазначені поняття дослідники пов’язували з певною абстрактною моделлю в загальній картині історії літературної мови, становлення української літературної мови на основі писемних джерел і впливу мови фольклору; 2) у стилістиці виокремили розмовний (розмовно-побутовий) стиль літературної мови, який ґрунтується на усній розмовній побутовій мові з територіальними та соціальними варіантами. До того ж елементи соціального варіанту, проходячи крізь нормативні фільтри літературної усної та писемної мови, надають відтінку розмовності мовній практиці, зокрема письменницькій.

Висновки. Отже, у проекції на мову сучасної художньої літератури ключовим для характеристики елементів усної розмовної мови в їхній стилістичній функції послуговуються терміном “розмовність”, який ми тлумачимо як категорію, що об’єднує одиниці літературної та нелітературної усної розмовно-побутової сфери вживання в їхній стилістичній функції (номінативній, емоційно-експресивній, соціокультурній із комунікативно-прагматичною). Поява мовних одиниць із реєстром розмовності в тому чи тому мікроконтексті мотивована художнім задумом письменника, обраною темою твору, стилізованими комунікативними ситуаціями, у яких вона розгортається.

Цуркан Марія – доктор педагогічних наук, професор Буковинського державного медичного університету. Наукові інтереси: стилістика, лінгвістика тексту, методика викладання української мови як іноземної у вищій школі.

Tsurkan Maria – Doctor of Ped. Sciences, Professor, Bukovinian State Medical University. Research interests: Stylistics, Text linguistics, Methodology of teaching Ukrainian as a foreign language in high school.

Received: 16.11.2022

Advance Access Published: December, 2022

© M. Tsurkan, 2022

¹⁴ Matviias I. H. *Ukrainska mova i yii hovory : monohrafiia ...*, op. cit., P. 21.

¹⁵ Kovalyk I. I. *Naukovi osnovy pobutovoho slovnyka movy khudozhnik tvoriv Vasyliya Stefanyka* [Scientific foundations of the everyday dictionary of the language of artistic works by Vasyl Stefanyk], *Khudozhnie slovo Vasyliya Stefanyka: materialy dlia Slovopokazhchyka do novel V. Stefanyka: metod. posibnyk*, Lviv: Vyd-vo Lvivskoho un-tu, 1972, P. 98–99 [in Ukrainian].

¹⁶ Matviias I. H. *Ukrainska mova i yii hovory : monohrafiia ...*, op. cit., P. 21.

¹⁷ Chabanenko V. A. “Hovirkove movlennia yak dzherelo ekspresyvnykh zasobiv ukrainskoi literaturnoi movy” [Ukrainian speech as a source of expressive means of the Ukrainian literary language], *Ukrainska literaturna mova v yii vzaiemodii z terytorialnymy dialektamy: zb. nauk. prats*, K.: Nauk. dumka, 1977, P. 191 [in Ukrainian].

¹⁸ Yermolenko S. Ya. *Narodno-rozmovna tradytsiia v literaturno-khudozhnomu movlenni* [Vernacular and colloquial tradition in literary and artistic speech], *Pytannia movnoi kultury : zb. nauk. prats*, K., 1967, Vyp. 2, P. 14–32 [in Ukrainian].

¹⁹ Bybyk S. P. *Ukrainska usna literaturna mova v kulturi povsiakdennia: monohrafiia* [Ukrainian oral literary language in everyday culture: monograph.], Nizhyn: Aspektpolihraf, 2013, P. 47–50 [in Ukrainian].

²⁰ Rusanivskiy V. M. *Syla i краса: (Osoblyvosti movy tvoriv V. K. Vynnychenka)* [Strength and beauty: (Features of the language of the works of V. K. Vynnychenko)], *Ukrainska mova i literatura v shkoli*, 1992, № 2, P. 41 [in Ukrainian].

²¹ Bybyk S. P. *Ukrainska usna literaturna mova v kulturi povsiakdennia : monohrafiia ...*, op. cit., P. 566.